

Jména pro opilého člověka v českých nářečích¹

Zuzana Hlubinková

ABSTRAKT:

Na rozdíl od lexika spisovného je nářeční lexikum rozvinutější v sémantických okruzích týkajících se běžného života. Potřeba pojmenovávat určité skutečnosti vede k rozvoji určitých skupin názvů. Tak je tomu např. v případě jmen osob. Jako ukázkou jsme vybrali názvy pro člověka, který se opíjí. Vedle četných pojmenování zaznamenaných ve spisovném jazyce (např. *opilec, ožrala, ochlasta*) byla zjištěna i řada nářečních expresiv (např. *opita, kořalda, dopilkuba, korhel*). Rovněž uvádíme územní rozsah nejužívanějších výrazů v českých nářečích, připojujeme i popis jazykové situace na sousedním Slovensku z Atlasu slovenského jazyka. V příspěvku zpracováváme nepublikovaný jazykový materiál, který byl získán pro Český jazykový atlas v 60. a 70. letech 20. století při terénních výzkumech na území českého národního jazyka. Tento materiál bude postupně zpracován v připravovaném Slovníku nářečí českého jazyka.

KLÍČOVÁ SLOVA:

české dialekty, slovenské dialekty, lexikum, nářeční slovník, jména osob, slovtvorba

ABSTRACT:

In contrast to standard language vocabulary, dialectal vocabulary is more developed in semantic fields concerning everyday life. The need to designate certain facts has led to the development of certain groups of designations. This is true, for example, in the case of designations of persons. As an example, we have selected designations for a person who is often drunk. Besides numerous designations recorded in the standard language (e.g. *opilec, ožrala, ochlasta*), we have found a number of dialectal expressive names (e.g. *opita, kořalda, dopilkuba, korhel*). We note the geographic extension of the most common expressions in Czech dialects, as well as using the Atlas of the Slovak Language to describe the linguistic situation in neighboring Slovakia. We work with unpublished material collected for the Czech Language Atlas in the 1960s and 1970s in the course of the field research on the Czech national language. This material will be gradually processed in the upcoming Dictionary of Czech Dialects.

KEYWORDS:

Czech dialects, Slovak dialects, lexicon, dialectal dictionary, personal names, word formation

Na rozdíl od lexika spisovného je nářeční lexikum rozvinutější v sémantických okruzích týkajících se běžného života. Potřeba pojmenovávat určité skutečnosti, spjaté s uvedenými okruhy, vede k tomu, že určité skupiny názvů jsou v dialektech početnější než v jazyce spisovném. Tak je tomu např. v případě jmen osob. Opíráme se o jazykový materiál z Dotazníku pro výzkum českých nářečí (Česká dialektologická komise 1964–1965; dále Dotazník). Na jeho základě byl v 60. a 70. letech 20. století v 420

¹ Příspěvek vznikl za podpory grantu GA ČR č. 16-04648S *Odras života našich předků v mizejících slovech*.

venkovských obcích a 57 městech proveden na celém území českého národního jazyka výzkum pro Český jazykový atlas (dále ČJA, Balhar a kol. 1992–2005). Zjištěné lexikum bylo tedy užívané v době, kdy dialekty ještě fungovaly v každodenním běžném dorozumívání zejména na venkově jako vcelku stabilní útvary. Dotazník (Česká dialektologická komise 1964–1965) obsahoval 2 649 položek a byl sestaven tak, aby v něm byly vyváženě zastoupeny všechny jazykové roviny. Jménům osob bylo v Dotazníku věnováno celkem 95 položek.² V prvním až pátém díle ČJA (Balhar a kol. 1992–2005) bylo publikováno celkem 71 pojmenování osob. Část jazykového materiálu zůstala v Dotazníku nezpracována; šlo vesměs o položky s velkým množstvím dokladového materiálu, který nebylo možné přehledně znázornit na mapách. Jedná se celkem o 24 slov. Některým z nich se již dříve věnovala autorka tohoto příspěvku; např. jména s významem ‚šilhavý člověk‘ byla s příslušnou mapou představena v jiném článku (Hlubinková 2015). V tomto příspěvku se budeme zabývat další nezpracovanou dotazníkovou položkou (Česká dialektologická komise 1964–1965: 195), která je zaměřena na jména, jimiž se pojmenovává opilý člověk, člověk opíjející se, popř. člověk v pití nestřídmý. Doložený jazykový materiál se bohatě člení po stránce lexikální a slovo- tvorné. Tento materiál budeme srovnávat se spisovným jazykem.

V českých dialektech se ve sledovaném významu vyskytuje celkem 45 výrazů. Naprostá většina z nich je motivovaná a vznikla odvozováním; složeniny jsou ojedinělé. Nejčastěji se uplatňují základy sloves a adjektiv. Odvozenin od substantiv bylo zjištěno jen několik. K nejčastějším základovým slovesům patří *pít*, popř. jeho předponové varianty, dále *ožrat se* a *(o)chlastat (se)*. O významech sloves *opít se* a *ožrat se* píše Němec a Horálek (1986: 104) následující: tato slova „neznamenala jen totéž co dnes, ale také popití nebo pojezení v hojné, ba nadměrné míře“. Obdobného významu je rovněž sloveso *obžítat se*, znamená tedy ‚oddávat se obžerství, nestřídmosti v jídle a pití‘ (PSJČ, Havránek 1938–1940: 781). Jiný význam se skrývá v pojmenování *vožungr*, bývá spojováno s moravským *zugať* ‚hltavě jíst‘; české *zunkat*, *vyzunknout* (hanácky *ve-žunknót*) má již význam ‚vypít‘ (Machek 1971: 719). Význam ‚hltavě jíst a pít‘ má i další základové sloveso *chlemtat*. Některé odvozeniny od těchto sloves, též řada dalších (viz dále), jsou expresiva. Často bývají expresivní již základová slovesa. Odvozování se děje z jejich kmene minulého, kmen přítomný se v odvozeninách objevuje výjimečně. Nářeční doklady zaznamenáváme ve shodě s českým pravopisem, tj. neužíváme dialektologický přepis.

Zjištěné deverbální deriváty, patřící do slovo- tvorné kategorie jmen činitelských, se nejčastěji odvozují od základu slovesa *(vy)pít*. Patří k nim *pijan*, *piják*, *pijón*; *píč*; *vypiják* a *vypíjenka*. U téměř všech odvozenin se uplatňuje kmen přítomný *pij-*. K nim se přimyká i kompozitum *dopilukuba*, jehož první slovesná část je v tvaru minulého času s nulovým koněkem a druhá část je původu depropríálního s významem ‚hlupák‘. Vznikla ze jména *Kuba* od *Ja-kub*, které bylo v 19. století časté na venkově, proto se ve městech stalo posměšným (Machek 1971: 303). Základem výrazů *chlasták*, *chlastáč*, *chlastoň*, *chlastoun*, *ochlasta* a složeniny *chlastometr* se stalo expresivní sloveso onomatopoického původu *(o)chlastat (se)*. Od expresiva *ožrat se* se odvozují pojme-

2 Podrobněji k této problematice viz Hlubinková (2017).

nování *ožera* a *ožerka*, další pojmenování *obžerka* se vztahuje k slovesu *obžírat se*,³ od *ochmelit se*, opít se se tvoří deriváty *ochmelka* a *ochmela*. Doložena jsou rovněž často sporadická jména utvořená od jiných expresivních sloves, a to *ochlemta* a *ochlema* a expresivní deminutivum *bumbálek*. Další substantivum *ožbrunda* je patrně odvozeno od (ž)bryndat, srov. *obrynda* ‚opilec‘ (Machek 1971: 70–71). K těmto deverbálními odvozeninám náleží i výše popsání substantivum *vožungr*.

Další skupinu představují názvy odvozené od adjektiv (slovotvorná skupina jmen nositelů vlastností). Uvedme je v přehledu: *opilec*, *opilák*, *opilka*, *opita*, *piták*, *vypitko*, *spiták* (to od nářečního *spitý* ‚opilý‘), *nedopita*; *ochlastanec*; *ožrala*, *ožralec*, *ožralka*, *ožralda*, *ožralčisko*; *oslopanec*. Adjektivní základ má patrně substantivum *mazavka*; existuje také nářeční *mazat*, přes míru popíjet alkoholické nápoje. Je třeba dodat, že v některých případech může jít o tzv. individuální tvoření. Základová adjektiva se v uvedených případech tvoří od sloves.

Desubstantivní deriváty jsou zastoupeny jen několika doklady (*kořala*, *kořalka*, *kořalda*, *kořalčisko*). Jde o jména konatelská.

Byly zaznamenány pouze dva výrazy nemotivované, a to *korhel* a *lump*. Sporadickou, avšak cennou přejímkou je *korhel*. Toto slovo se podle etymologických výkladů na Moravu dostalo ze slovenštiny, kam proniklo z maďarských nářečí. Původně pojmenovávalo člověka lenošného, nanicovatého a „v lidové řeči dostalo běžný význam ‚pijan‘“ (Machek 1971: 277–278). Další substantivum *lump* se objevilo v nářečním materiálu též v odvozenině *lumpisko*. Vedle nářečního významu ‚opilec‘ má rovněž obecnější význam ‚dareba, lotr‘, tedy člověk vyřazující se nějak ze společnosti slušných lidí. Je přejímkou z němčiny (*Lump* ‚otrhanec‘). O tom, že sem toto častěji doložené slovo patří, dosvědčuje i existence tohoto slova ve významu ‚opilý člověk‘ na sousedním Slovensku (viz dále).

Nářeční lexikum se od lexika spisovného liší tím, že slova spojená shodným významem se mnohdy územně diferencují. U výrazů pro opilého člověka je však mapa značně nepřehledná, zaznamenaných pojmenování je velké množství — průměrně 3 v jedné lokalitě. Proto mapu nepřipojujeme. Zmíníme jen výrazy nejrozšířenější a naznačíme jejich přibližný územní rozsah.

Označení *ožrala* a *ochlasta* byla zaznamenána na celém našem území. Derivát *opilec* dominuje v Čechách a na střední Moravě, zatímco deriváty *pijan* a *piják* jsou ojedinělé. Zejména pro Moravu a Slezsko je typické pojmenování *ožralec*. Název *ochmelka* byl zachycen především v severních a jižních Čechách. Na jihu a západě Čech se vyskytuje substantivum *ožera*. Ostatní názvy byly většinou zaznamenány rozptýleně, soustředěněji jen např. deadjektivum *mazavka* na jihu Čech a desubstantiva *kořala*, *kořalka* ve středních Čechách. Všechny tyto výrazy patří v českých dialektech k nejrozšířenějším a také k nejstabilnějším; rovněž jsou součástí spisovného jazyka. Naproti tomu ostatní výše uvedená jména jsou sporadická a budou v dnešní době pozvolna zanikajících dialektů patřit k lexiku patrně ustupujícímu z aktivního užívání.

Některá ze zjištěných pojmenování mají mnohem větší územní rozsah a užívají se i v sousední slovenštině, jak ukazuje srovnání s mapou ze třetího, slovotvorného dílu

3 Srov. Dokulil (1967: 123, 347); první slovo lze tvořit i od adjektiva.

Atlasu slovenského jazyka (Buffa 1981: 16; dále ASJ); tento nářeční materiál pochází z přibližně stejného časového období jako ČJA (1965–1970). Příslušná mapa dokumentuje, že v západo- a středoslovenských dialektech se objevuje označení *pijan*, které je v protikladu k východoslovenské odvozenině *pijak*. Ve druhé části ASJ (Buffa 1978: 32) se v komentáři dále stručně uvádí, že zejména západoslovenský derivát *opilec*, shodný se spisovným jazykem, je okrajový. Na západním a středním Slovensku se místo *pijan* často užívají odvozeniny od jiného základového slovesa, a to *ožran*, *ožralec* a *ožrala*. V těchto oblastech byla zaznamenána i přejatá slova *korhel'* a *lump*.

Ve spisovném jazyce je významu ‚opilý člověk‘ přisouzena řada substantiv s neutrálním významem, jak dokládá Slovník spisovného jazyka českého (dále SSJČ, Havránek 1989), a to *piják*, *opilec*; *kořalkář*, *kořalečník*; *alkoholik*. Další jména v tomto slovníku mají expresivní zabarvení. K nim patří *pijan*, *nedopita*; *bumbal*; *zunkal*; *chlastoun*, *ochlasta*; *mazák*, *mazavka*; *ochlemta*; *ochmela*, *ochmelka*; *ožera*, *ožerka*, *ožrala*, *ožralec*; *obžera*, *obžerka*; *vožungr*; *kořala*, *kořalka*. Z výše uvedených 25 výrazů se v českých dialektech uplatnila většina, avšak převážně v náležitých nářečních hláskových variantách (např. *piják*, *nedopíta*, *vožera*, *vuchlasta*, *vož(h)rala*, *mazaŕka*, *gořata*). V nářečním materiálu nemáme doloženo celkem 7 substantiv, a to *kořalkář* a *kořalečník*, *bumbal*, *zunkal*, *mazák*, *obžera* a přejaté *alkoholik*. Také jsme nezachytili názvy uváděné v SSJČ (Havránek 1989) jako doklady z literatury, a to *dopiján*, *pitec*, *pitel* a *močhuba*, *močhuba* a rovněž nářeční *slivoň*.

Pro dialekty i v tomto případě platí, že disponují bohatším repertoárem pojmenování pro jevy týkající se běžného života, tedy i pro člověka, který se opíjí. Při nářečních výzkumech z počátku druhé poloviny 20. století bylo zaznamenáno dalších 27, většinou sporadických nářečních slov. Uvádíme je v přehledu: *pijón*, *píč*, *vypiják*, *vypíjenka*, *dopilkuba*, *opilák*, *opilka*, *opita*, *piták*, *vypitko*, *spiták*; *chlasták*, *chlastáč*, *chlastoň*, *chlastometr*, *ochlastanec*; *ochlema*; *bumbálek*; *ožbrunda*; *ožralka*, *ožralda*, *ožralčisko*; *oslopanec*; *kořalda*, *kořalčisko*; *korhel*; *lump*.

U slov odvozených — podle poznatků nářeční slovtvorby zjištěných v moravských dialektech — platí, že jsou tvořeny většinou sufixy shodnými s jazykem spisovným (Hlubinková 2010: 239). Jde o formanty, které se běžně uplatňují při tvoření jmen osob v příslušných slovtvorných kategoriích. V celém souboru názvů pro opilého člověka se častěji vyskytly deriváty utvořené formantem *-a* (některé mohou být též obourodé, tj. rodu mužského i ženského). Nářečních sufixů je naprostá menšina. V našem případě byly zjištěny pouze expresivní formanty *-oň* a *-da* (např. *chlastoň*, *ožralda*). Rovněž je pro nářeční tvoření typický menší počet složenin, což náš soubor pojmenování také potvrdil (*dopilkuba*, *chlastometr*).

Vzhledem k tomu, že jazykový materiál získaný při celouzemních nářečních výzkumech pro Český jazykový atlas je součástí rozsáhlé materiálové databáze pro Slovník nářečí českého jazyka (2016), budou i výše uvedené názvy postupně v tomto slovníku zpracovány. Na závěr dodejme, že soustavné práce na Slovníku nářečí českého jazyka probíhají v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky v Brně od roku 2011 a elektronická verze první části tohoto díla (hesla začínající písmeny A–C) byla na stránkách Ústavu zpřístupněna na počátku roku 2016.

BIBLIOGRAFIE:

- (2016): *Slovník nářečí českého jazyka*. Brno: dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR. [online] [cit. 2016-09-19].
Dostupné z [www: <http://sncj.ujc.cas.cz>](http://sncj.ujc.cas.cz).
- Buffa, F. (1978): *Atlas slovenského jazyka. III, Tvorenie slov. Časť 2. Úvod, komentáre, dotazník, indexy*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Buffa, F. (1981): *Atlas slovenského jazyka. III, Tvorenie slov. Časť 1. Mapy*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Česká dialektologická komise (1964–1965): *Český jazykový atlas. Dotazník pro výzkum českých nářečí*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.
- Daneš, F. — Dokulil, M. — Kuchař, J. (1967): *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha: Academia.
- Havránek, B. (1938–1940): *Příruční slovník jazyka českého. III*. Praha: Česká akademie věd a umění, Státní nakladatelství.
- Havránek, B. (1989): *Slovník spisovného jazyka českého I–IV, VII–VIII*. Praha: Academia.
- Hlubinková, Z. (2010): *Tvoření slov ve východomoravských nářečích*. Brno: Masarykova univerzita.
- Hlubinková, Z. (2015): K výzkumu tvoření slov v českých nářečích, in: Holub, Z. (ed.), *Dialektologie a geolingvistika v současné střední Evropě II*, Opava: Slezská univerzita v Opavě, s. 75–77.
- Hlubinková, Z. (v tisku): *Český jazykový atlas a jména osob*.
- Machek, V. (1971): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, nakladatelství ČSAV.
- Němec, I. — Horálek, J. a kol. (1986): *Dědictví řeči*. Praha: Panorama.
- Balhar, J. a kol. (1992–2005): *Český jazykový atlas 1–5*. Praha: Academia.